

TRAGEDIJA BANATSKIH JEVREJA ZA VREME DRUGOG SVETSKOG RATA

Čim su u Nemačkoj fašisti preuzeli vlast, mogla je da se nasluti ona velika tragedija koja se rapidno približavala i Jugoslaviji i koja je za kratko vreme zahvatila sve Jevreje nastanjene u pojedinim zemljama Srednje Evrope koje su za vreme drugog svetskog rata bile izložene okupaciji osovinskih sila i njihovih satelita.

Ono što su pričale jevrejske izbeglice iz Nemačke, Austrije, Poljske i Čehoslovačke i drugih zemalja postalo je ubrzo jeziva stvarnost i jugoslovenskih Jevreja, iako je ono što su pričali ti nesrećni ljudi, koji su ostavili svoje domove pre no što je nastupila okupacija Jugoslavije od strane oružanih snaga nemačkog Rajha, izgledalo prosto nepojmljivo i neverovatno.

Ulaskom nemačkih oružanih snaga u Banat nastupili su odmah sudbonosni časovi i za banatske Jevreje od kojih se vrlo mali broj na vreme sklonio pred nemačkom najezdom, iako su ovdašnji Jevreji već i pre toga proveli mnoge nemirne i neprespavane noći od brige pred neizvesnom budućnošću.

Umesto da su blagovremeno tražili izlaza iz mučne situacije koja je za njih postajala iz dana u dan sve nesnosnija, čekali su takoreći fascinirani i bespomoćno svoju strašnu sudbinu koja se približavala vrtoglavom brzinom.

Bilo je žalosno posmatrati te teškom brigom obuzete ljude koji su se beznadežno dogovarali i savetovali kako bi mogli da izbegnu ono što se svakim časom sve kobnije približavalo. Međutim, ono zlo koje se očekivalo sa izvesnošću došlo je takvom brzinom, s takvim tragičnim iznenađenjem, da je namah preseklo sve kombinacije i sve puteve spasenja.

Okolnost da je najveći deo Jevreja ostao u svome rodnome i zavičajnome mestu sve do ulaska nemačke vojske u grad Zrenjanin, dolazi otuda što su ovdašnji sugrađani nemačke narodnosti stalno podržavali vest da će Banat da okupiraju mađarske a nikako nemačke trupe. To su ovdašnji Nemci činili namerno samo zato da Jevreji ne bi bežali iz Zrenjanina pre nego što bi nemačka vojska ušla u grad.

Jevreji su verovali nemačkim tvrđenjima već i zato što su i ovdašnji Mađari uporno tvrdili da će Banat i Bačku njihova braća iz Mađarske da posednu, a znalo se i to da se na desnoj obali Tise nalaze jaki odredi mađarske vojske čekajući na znak da pređu Tisu i da zauzmu Zrenjanin i ostali deo Banata.

Ulaskom nemačkih SS trupa u Banat i njegovo središte grad Zrenjanin (tada Petrovgrad) otpočela je da se odvija traka nezapamćene tragedije banatskih Jevreja, strašnije i svirepije možda od svih ostalih.

14. aprila 1941. godine između 3 i 4 časa posle podne ušao je u grad automobilom oberšturmfirer Jirgen Vagner sa dva do tri SS-ovca, a nekoliko minuta kasnije i jedna jaka grupa naoružanih biciklista. Ovi su bili obučeni u crne uniforme, a organizovani su odmah po odlasku jugoslovenske vojske i policije iz grada. To su bili omladinci iz grada i okolnih švapskih sela istočno od Zrenjanina.

Nije prošlo ni tri časa od trenutka kada je oberšturmfirer J. V. ušao u grad a nemački manšaft pristupa odvođenju odraslih jevrejskih muškaraca u logor tj. u podrume Centralne osnovne škole i desnog krila b. županijske zgrade Torontalsko-tamiške županije, i to uglavnom imućnijih, od kojih se naslućivao bogat čar. Odvođenje ovih nesrećnika trajalo je celu noć. Odvedeno je oko 480 muških i oko 20 ženskih duša. Ostale Jevreje, uglavnom žene i decu, ostavili su Nemci za kasnije dane dok se pripreme odgovarajuće prostorije u karni na kraju Melenačke ulice.

Među interniranim zapaženi su: dr Eugen Lederer, dr Luj Kinstler, lekari, dr Viktor Đeneš, dr Lajoš Boršodi i sin Ferenc, dr Jakob Milih, dr Arpad Kartal, dr Ižo Podvinec, advokati, Viktor Elek, direktor Fabrike šećera, sa ženom Elom, Aurel Majer i Leo Bolgar, direktori banke, mr. ph. Aleksandar Vagi, apotekar, i brat Karolj, David Kon, vlasnik hotela „Vojvodina“, braća Flajšberger, braća Temer, Ižo Fenjveš, Jovan Ekštajn i dva sina, braća Sekelj (Ignjat, Emil, Lazar i Vilim) sa ocem Mavrom, 93 godine starim, Marton Dajč. Aladar Flajner, Andor Balaž, Maksa Ulman, Erne Kende, Ferenc Đarfaš, Koloman Najzer, Lajoš Frank, Aron Feldman, trgovci žitarica, sirovih produkata, kolonijalne, tekstilne i mešovite robe, Mor Hegediš i Jene Sege, direktori filijala osiguravajućih društava, Šimon Lovaš, upravnik imovine b. Fabrike ulja, Herman Fišler, šef Katastarske uprave i sin mu Sigmund, diplomirani pravnik i novinar, i mnogi drugi, neki sa ženama a neki bez njih. Nekoliko dana kasnije odveden je i doktor Franja Ivanji, lekar specijalista za ženske bolesti. Zgrade u kojima su Jevreji bili smešteni bile su opkoljene stražom od nekoliko naoružanih Švaba, koji su pored stražarske dužnosti u logoru priređivali noću neugodne i neukusne razonode.

Od interniranja spaseni su samo oni Jevreji koji su se kao jugoslovenski oficiri i vojnici nalazili na bojištu a zatim u zarobljeništvu u Nemačkoj, kao što su: mr. ph. Đorđe Vagi, apotekar, Marjan Filipović-Fišler, dipl. pravnik koji je još pre rata prešao u pravoslavnu veru, Josip Tajti, nastavnik muzike, inž. Ladislav Rozenberg, dr

Tibor Šalamon, lekar, dr Ladislav Klajn, dr jur. Vladislav Temer i još neki drugi. Bežanjem iz Jugoslavije u Mađarsku spasli su se od interniranja dr Reže Kasovic i dr Filip Klajn, lekari. Njihova sloboda je bila kratkoga veka jer se prvi otrovao u Mađarskoj kada je i tamo osetio progon Jevreja. Drugi je umro od gladi u radničkom bataljonu u Kijevu. Srećno su prošli posle teškog i burnog života Jovan Sekelj, Maksim Fajn i Jovan Gutman. Jovan zv. Janči Sekelj, tada maturant a danas veterinar, spasao se od interniranja i pogubljenja na taj način što ga je u kući njegovih roditelja nekoliko meseci krio na tavanu jedana dobrodušni oficir iz Rajha dok se zgodnom prilikom nije prebacio u Mađarsku. Maksim Fajn, baštovan i ruski izbeglica u prvom svetskom ratu, izbegao je interniranje tako što ga je žena, po narodnosti Nemica, krila u podrumu za sve vreme trajanja drugog svetskog rata. Jovan-Janči Gutman, trgovac, pušten je na slobodu posle tri nedelje interniranja s obzirom na to što mu je mati rođena hrišćanka, što se oženio hrišćankom i što je prilikom ženidbe primio hrišćansku veru te je smatran polu-Jevrejem. Aurel Majer, direktor banke, i Vilim Hercog, prokurista firme Kraus J. ml., sa ženama i decom prešli su u Mađarsku iz Beograda onda kada je starijim Jevrejima bilo dopušteno da u Beogradu stanuju po privatnim kućama. Tu priliku iskoristili su i drugi Jevreji, žena Emila Sekelja, Serena, i sestra joj dr Ilona Bem-Ajbenšic i još neki drugi, ali su ove Mađari u Novom Sadu za vreme zloglasne racije pohvalali i streljali. Bekstvom iz logora spasli su se i Mici Fišer sa sinom Ladislavom kao i Erna Najzer sa sinom Robertom. Dr Mor Ivanji, lekar, i Edmund Đarfaš, vlasnik Trgovačkog d. d., sa ženama, da bi izbegli interniranje, ponižavanje i mučenje, izvršili su te noći samoubistvo.

Drugog dana su oni internirani Jevreji koje je okupator smatrao viđenijim, neki sa ženama neki bez njih, morali da čiste ulice i nužnike i da peru automobile i kamione. Tako su na čišćenju Trga Oslobođenja među ostalim primećeni i Viktor Elek, direktor Fabrike šećera, i njegova žena Ela, i Aurel Majer, direktor banke. Balegu su morali rukama da skupljaju i bacaju na gomilu. Švapska omladina koja je tuda prolazila dobacivala je pogrdne reči i pljuvala ih. Posle ovog posla viđeni su Viktor Elek, Aurel Majer i drugi kako u hladnoj vodi u Begeju peru automobile i kamione, a Ela Elek sa drugim ženama odvedene su u državne zgrade da čiste i peru nužnike. Među njima viđen je kasnije i Aurel Majer. Kada su stražari приметili da Jevreji u ovome poslu upotrebljavaju krpe i četke, koje su našli u hodniku nužnika, oduzeli su im to pomoćno sredstvo i naredili da svoj posao dalje obave golim rukama. Mlada žena koja je dodeljena Elekovici za vreme celog posla stalno je plakala i jecala. Kada je posao završen, jedan od stražara upitaće je grubim rečima zašto stalno plače, da li je plakala kada su drugi prali njen nužnik. Na to će ova žena odgovoriti: „Kako ne bih plakala kad stradam ni kriva ni dužna, samo zato što su me Nemci našli u stanu direktora Fabrike šećera. Svoj

nužnik perem sama bez tuđe pomoći." U toj prepirci sa stražarima utvrđeno je da je ova mlada žena dovedena u pretpostavci da je ona Lilika, ćerka direktora Fabrike šećera. Međutim, to je bila jedna mlada Mađarica. Posle ove konstatacije i posle dvodnevnog ležanja u hladnom i vlažnom podrumu ova Mađarica puštena je na slobodu. Lili Elek, ćerka direktora Fabrike šećera, pak, skrivala se u stanu dra Žigmonda Huberta, advokata, sve do 22. aprila 1941. kada se pod lažnim imenom kao služavka Šandora Kovača, drogerista, sa njegovom porodicom prebacila u Mađarsku.

Fanatizovane mase „folksdojčera", stoprocentno nacionalsocijalistički raspoložene, čim im se dolaskom nemačke vojske stvorila mogućnost, bacile su se zverski na ovdašnji jevrejski život. Nemačka omladina i ljudi srednjih godina prosto su besneli i tražili da vide mučenja, da vide krv, da vide pljačku i nepoštedno ganjanje svega što je jevrejsko. Takav postupak osuđivao je samo mali broj Švaba, stariji i trezveniji ljudi, oni koji su inače antihitlerovski bili raspoloženi, ali te ljude niko nije slušao.

Odmah posle interniranja imućnijih Jevreja Nemci su ih uveravali da će ih pustiti na slobodu ako u roku od dva-tri dana polože svotu od 20 miliona dinara, bilo u gotovu, bilo u nakitu i drugim vrednostima. Zato im se dozvolilo da u pratnji nemačkih vojnika ili manšafta mogu u gradu ili van grada da prikupljaju svotu koja se od njih traži. Ako udovolje tom uslovu, sloboda im je zagarantovana. Pošto su Jevreji u Zrenjaninu i u Novom Sadu u toku od 2—3 dana sakupili sav svoj imetak u gotovu, u nakitu i drugim vrednostima i pošto su od svojih prijatelja i poznanika pozajmili zamašne svote, verovali su da će time osigurati svoje otpuštanje iz logora. Da bi vrednost sakupljene svote dokazali verodostojnom procenom nakita, izjavili su da je nakit procenjen realno i da više ne postoje razlozi da se i dalje nalaze u logoru. Procenu je vršio isti zlatar koji vrši i procene za sudske rasprave. Međutim, Nemci su osporavali vrednost procenjenog nakita. Procenjenu vrednost oni su smanjili sa 50—60%. Na taj način nedostajalo je nekoliko miliona dinara pa je pala odluka da Jevreji i dalje ostanu internirani. Dobijenu svotu, razume se, okupaciona vlast je zadržala.

4-5 dana kasnije, na dan 24. aprila 1941. godine, izvršena je smrtna kazna nad Viktorom Elekom, direktorom Fabrike šećera, a da nikakva ozbiljna optužba nije postojala. Obešen je na Bagljašu možda zato što je smatran kao najimućniji i jedan od najviđenijih Jevreja u Zrenjaninu. Međutim, banatske Švabe su vrlo dobro znale da je Viktor Elek bio jedan od najvećih dobrotvora ne samo u Jevrejskoj opštini nego i u svima ostalim kulturnim društvima. Millionskim svotama pomagao je i gradsku upravu iako je Fabrika šećera bila oslobođena plaćanja gradskog prireza. Tom prilikom streljan je i Živa Cukić, Srbin iz Araca, jer je godinu-dve dana ranije, prilikom fudbalske utakmice u Elemiru nehotično prouzrokovao smrtonosnu povredu Hansu Bonu, članu švapskog fudbalskog kluba „Švebiše". I Elek i Cukić pri

sprovođenju na gubilište odavali su znake iznemoglosti od dugog mučenja. Tog dana streljano je i nekoliko drugih Srba.

Početak maja svi internirci smešteni su u kasarnu na kraju bivše ulice Kraljice Marije (pre Melenačka ulica). I tu su se nalazili pod strogom stražom esesovaca i manšafta.

Posle ovog prvog interniranja vršena su još dalja interniranja i to po redu ulica, u prvom redu žena i dece već ranije odvedenih muškaraca, zatim srednje imućnih pa do najsiromašnijih, sve do početka avgusta iste godine. 14. avgusta 1941. internirane su, kao poslednji transport u gradu, Jevrejke udate za hrišćane. Te noći dovedeni su svi Jevreji i Jevrejke iz okolnih sela.

Jedan od glavnih zadataka je bio i taj da se od Jevreja za vreme njihovog boravka u logoru oduzme njihova imovina. Jedne noći pozvani su Jevreji u logoru da se svojevoljno odreknu svojih kuća i drugih nekretnina. Onima koji su se kolebali da to učine stavljeno je do znanja da će biti izloženi teškim represalijama (raznim mučenjima). Pretnje mučenjima na razne svirepe načine bile su svakodnevne, stalno noću, ali je do stvarnog fizičkog mučenja došlo samo u dva-tri slučaja i to kao osveta pojedinaca zbog sukoba u mlađim godinama. Tako je jedan šarfirer po želji jednog švapskog omladinca tukao trskovačom Mikloša Franka, trgovca, inače maturanta srednje škole, po udu dok ovaj nije pao u nesvest. Tek na intervenciju jednog dobrodušnog gestapovca Frank je pošteđen od daljeg mučenja. Žiga Piliš masiran je vrelom peglom samo zato što jednom Švabi nije dao (pozajmio) kofer za putovanje. Jedan drugi podoficir esesovac vrelom peglom peglao je gola leđa Hari Kona, hotelijera, zato što se za vreme sakupljanja Jevreja krio po raznim kućama skoro četiri meseca i što se 27. marta 1941. godine u svojoj kafani priključio veselju Srba koji su, pod uticajem beogradske parole „bolje rat nego pakt“, to veče u kafani demonstrirali.

Jednom prilikom, opet, naredeno je Arminu Armu, bivšem prodavcu građevinskog drveta, da u dvorištu logora podigne 2—3 vešala. I ovo je bio jedan akt zastrašivanja jer se u logoru na vešt način pronela vest da će sva jevrejska deca ispod 15 godina biti vešana. Tako su internirani Jevreji stalno bili izloženi teškim fizičkim radovima, telesnim i duševnim mučenjima, noću često jako svetlećim reflektorskim lampama probuđivani i ispitivani. Pod takvim uslovima proizvodili su Jevreji u logoru svoje tragične dane, ponižavani i zlostavljani, čemu nije bilo kraja. Rad Jevreja nije bio od nužde niti od koristi, on se vršio samo zato da se Jevreji ponize. Naročito su se svetili ovdašnji Nemci svojim bivšim šefovima Jevrejima.

Okupaciona vlast dozvolila je interniranima da se sami hrane. Od međusobno sakupljenih sredstava nabavljeno je ono što je za kuvanje potrebno. Pored kuhinje postavljena je i jedna kantina (prodavnica) koju su takođe internirani zajednički snabdevali potrebnom robom, kao što su: hleb, sir, salama, bufer, šećer, kafa, konac, itd. Roba za kantu nabavljena je za gotove pare, a gotovina koja je

prikupljena za prodatu robu u kantini ulagana je ponovo u novu robu. Poslovođa ove kantine bio je Mano Klajn, trgovac-internirac. Zapovednik logora Hans Gosman, nesvršeni učitelj iz Kleka, više puta je budio poslovođu kantine i naređivao mu da otvori kantu. Iz tako noću otvorene radnje Gosmanovo ljudstvo iznosilo je a da ni pare nije platilo: šećer, salamu, sir i sve ono što im je srce želelo. U sobi stražara priređivana je zatim bogata zakuska.

Jevrejska omladina bila je prinuđena da kopa i rake za one koje je okupator streljao. Jevreji su upotrebljavani i kao zaprega u teretna kola. Upregnuto 5—10 Jevreja moralo je da vuče težak teret iz jedne zgrade u drugu i do gradskog đubrišta iza vašarišta. Među njima viđeni su i stari ljudi preko 70 godina.

Kada su Jevreji pod stražom sprovedeni na rad mogli su da se kreću ulicama samo kolovozom, kako u grupi tako i pojedinačno sa jevrejskom trakom na rukavu. Nemci su uživali kada bi prilikom prolaza Jevreja padala kiša i tada ih poprskala. Bilo je zabranjeno da razgovaraju ma s kim a tako isto i da primaju hranu ili odeću od prolaznika.

Ovako je tekao njihov život u logoru u Zrenjaninu sve do sredine avgusta iste godine, kada je izvršena deportacija svih Jevreja iz ovdašnjeg logora u Beograd.

Dokle je išao fašistički bes može se videti i iz toga što su nekoliko dana posle odvođenja prvih Jevreja u logor srušili do temelja zrenjaninsku sinagogu, jednu od najlepših građevina ovoga grada, zidanu 1896. u čisto mavarskom stilu po planovima čuvenog peštanskog arhitekta Lipota Baumhorna, koja je predstavljala i arhitektonsku vrednost.

Dok su se Jevreji nalazili pod stražom u logoru dotle je švapski maššaft, svakako po nalogu ili odobrenju okupacione vlasti, izvršio premetačinu u napuštenim jevrejskim stanovima i odande odneo sav nameštaj i pokućstvo, koje je okupaciona vlast smestila u magacinu Fabrike čarapa i Fabrike tepiha i posle prodavala ovdašnjem nemačkom življu po bagatelnim cenama.

Dok su bili smešteni u podrumima Jevreji su živeli pod neverovatno nehigijenskim uslovima kako u pogledu prostora za spavanje tako i u pogledu održavanja telesne čistoće. Posle prelaza u kasarnu bilo im je bolje jer su mogli da unesu krevete, otmame i ormane, pošto je bilo više mesta, a okupator je računao s tim da će sve to i onako tu da ostane.

Pred deportovanje u Beograd Jevreji su podeljeni u dve grupe. Ove grupe transportovane su 18. avgusta 1941., prva oko 8 a druga oko 12 časova, šlepovima koji su bili prenatrpani tako da je na njima bilo nesnosno putovati, naročito za starije i bolesne osobe. Šlepovi su bili od sunčevih zraka toliko zagrejeni da su mnoge osobe, naročito žene, gubile svest, a neke su čak i umirale.

Za vreme sprovođenja od logora do Begeja jaka straža pratila je jevrejsku povorku. Pored svakog esesovca nalazio se i po jedan dobro

dresiran vučjak. Onaj kome je prtljag pao nije mogao da stane i da dignu svoje čebe ili malo hrane, jer bi tom prilikom došao u sukob sa disciplinovanim psom. Neki su iznemogli pa su uz put bacali svoj prtljag. Ni u takvom slučaju nije bilo dopušteno drugom jačem Jevrejину da dignu taj paket i da pomogne svome sapatniku. Žalosna je slika bila to pešačenje do pristaništa. Kolski put je bio pun Jevreja u koloni a trotoari i prozori puni radoznalog sveta. Tu su se sretale oči prijatelja i poznanika. Jevreji su mahali glavom i rukama iz reda a građani sa odavale su teško i nezapamćeno stradanje i put ka večitom snu. I tako su se na odstojanju opraštali rođaci sa rođacima i prijatelji sa prijateljima.

Za vreme mučnog i sporog putovanja na usijanim šlepovima dr Arpad Kartal, advokat, čovek svojih 50 godina, skočio je sa šlepa u Begej i udavio se. Nekoliko njih padalo je u nesvest i umrlo.

Nešto pre sumraka stigao je i drugi transport u Titel, u Bačkoj. Ovaj drugi transport zadržao je mađarski oficir od daljeg putovanja jer je sumnjao da će dotrajali šlep moći da izdrži ovakav teret do Beograda. Katastrofa bi nastupila noću, kada je spasavanje na Dunavu skoro nemoguće. Posle dva časa dojurio je unteršturmfirer Celner iz Zrenjanina, svakako na osnovu telefonskog izveštaja jednog od pratilaca šlepa, i naredio je da šlep — kakav je takav je — ima odmah da produži svoj put za Beograd, gde ga čeka dalji raspored. Mađarski oficir se pokorio naređenju Nemca.

Što se tiče dalje tragične sudbine otpremljenih Jevreja u Beograd upućuju se čitaoci na „Izveštaj Komisije za ispitivanje zločina fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji“, objavljen u izdanju Saveza jevrejskih opština u Beogradu godine 1952. Mi ćemo zbeležiti samo toliko da su žene i deca uopšte, a muškarci preko 60 godina starosti u prvo vreme bili smešteni u beogradskog sinagogi a neki u privatnim kućama, ostali muškarci od 16—60 godina pak u barakama na Topovskim šupama. Tri meseca kasnije svi Jevreji bez obzira na starost i bez obzira na to da li su muškarci ili žene i deca smešteni su u barakama na Sajmištu u Beogradu. Mnogi od njih umrli su od gladi a neki ležeći na hladnom betonu smrznili su se, jedan deo pogubljen je na tajanstven način u Jabuci kod Pančeva, a dobar deo otrovan je gasom u naročitim kamionima, izrađenim za ugušivanje ljudskog bića, tzv. „dušegupka“. Takvu je smrt našla i dr Klara First, lekarka, sa tridesetoro dece ispod 5 godina i jednim odojčetom koje je mesto majke držala u krilu. Te zime (1941—42) svako jutro i svako veče pojavljivao se na Sajmištu jedan zatvoren kamion u svojoj tajanstvenoj veličini. Niko nije slutio da je to kamion smrti, koji u svojoj utrobi nosi gas, „dušegupka“, najveći izum hitlerovske civilizacije. O sudbini muškaraca zna se toliko da su po grupama odvedeni i da se natrag više nisu vratili. Svi oni poubijani su u blizini Beograda.

Završavajući prednja izlaganja primećujemo ukratko samo toliko da čitalac može steći pojam o veličini tragedije zrenjaninskih Jevreja

kada uzme u obzir da je od 1450 Jevreja, koliko ih je bilo u ovom gradu godine 1941., ostalo u životu samo 75 lica, od kojih se 50 iselilo u Izrael i druge zemlje, dok je ovde ostalo samo 25 duša, većinom žena, tako da zajedno sa onima koji su pre rata stanovali u drugim mestima Vojvodine a tek posle rata ovamo došli broj Jevreja u Zrenjaninu iznosi 30 duša.